

КУРОК

Олександр Іванович,

канд. пед. наук, проф.

Глухівського національного
педагогічного університету імені

Олександра Довженка

(м. Глухів)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ВЧЕННЯ ПРО ЗОНИ ПРИРОДИ І ЗОНАЛЬНІСТЬ У ГРУНТОУТВОРЕННІ

У статті зроблено спробу здійснити комплексний аналіз особливостей процесу формування вчення про зони природи і зональність у ґрунтоутворенні.

В статье сделана попытка комплексного анализа особенностей процесса формирования учения о зонах природы и зональности в почвообразовании.

In the article the attempt of complex analysis of features of process of forming of studies is done about the areas of nature and zonality in gruntoutvorenni

Дослідження та комплексний аналіз природодослідної спадщини попередньої плеяди природознавців України в поєднанні із визначення можливостей використання їх досвіду має велике значення для практичного вирішення цілого ряду сучасних проблем в сфері економічного, господарського життя України в межах цивілізованого розвитку.

Природодослідна галузь завжди була нерозривно пов'язаною з соціально-економічними, політичними, економічними процесами в суспільстві, а отже в умовах формування нової державної формації в незалежній Україні історичний досвід формування і розвитку природодослідної справи і в тому числі наукових ідей про ґрунтоутворення має непересічне значення. Адже, без вивчення історії природодослідної науки не можуть бути глибоко переосмислені процеси розвитку одного з визначальних секторів економіки – аграрного.

Метою даної статті є дослідження особливостей процесу формування вчення про зони природи і зональність у ґрунтоутворенні через призму

неупередженого аналізу природодослідної спадщини цілої плеяди природознавців України: В.В. Докучаєва, А.А. Роде, П.А. Костичева, Н.М. Сибірцева, А.Є. Ферсманова, І.П. Герасимова, Л.С. Берг, А.А. Григор'єва.

Розробка вчення про зони природи є однією з найбільш значних наукових праць, вершиною наукової творчості В.В. Докучаєва. Воно було сформульовано в цілком закінченій формі тільки в самі останні роки наукової діяльності цього видатного вченого і являло собою, таким чином, загальний підсумок його багаторічних і різноманітних наукових пошуків.

Необхідно, втім, зазначити, що джерела зональної концепції можна виявити в досить ранніх роботах В.В. Докучаєва. Слід відзначити, що важливою віхою у створенні цього видатного вчення є «Російський чорнозем» [5]. Тут уперше В.В. Докучаєв порушив питання про існування особливої, чорноземно-степової зони в «Європейській Росії, Сибіру, у басейнах Міссурі й Міссісіпі», як «результату дивно щасливого й досить складного комплексу цілого ряду фізичних умов» [5]. Однак у цілком завершеному вигляді вчення В.В. Докучаєва про зони природи було викладено в невеликій статті під назвою «До вчення про зони природи» [4].

Сутність вчення про зони природи найбільш стисло викладена В.В. Докучаєвим так: «...завдяки відомому положенню нашої планети відносно Сонця, завдяки обертанню Землі, її кулястості - клімат, рослинність і тварини розподіляються по земній поверхні, по напрямку з півночі на південь, у строго визначеному порядку, із правильністю, що допускає поділ земної кулі на пояси – полярний, помірний, субтропічний, екваторіальний» [4, с. 17].

Дві обставини допомогли Докучаєву обґрунтувати ідею зональності ґрунтів: його погляд на ґрунт як на самостійне природне тіло й виявлена ним залежність ґрунту від «факторів ґрунтоутворення», тобто інших елементів природи. Ці думки привели його до висновку, що «ґрунти й підґрунтя є дзеркало, яскраве й цілком правдиве відбиття, так сказати, безпосередній результат сукупної, досить тісної, вікової взаємодії між водою, повітрям, землею..., з одного боку, рослинними й тваринними організмами й віком країни – з другого, цими довічними й понині діючими ґрунтоутворювачами... А так як

всі названі стихії: вода, земля, вогонь (тепло й світло), повітря, так само як рослинний і тваринний світи, завдяки астрономічному положенню, формі й обертанню нашої планети навколо її осі, несуть на своєму загальному характері ясні, різкі й незгладимі риси закону світової зональності, то не тільки цілком зрозуміло, але й неминуче, що й у географічному поширенні цих віковічних ґрунтоутворювачів, як по широті, так і по довготі, повинні спостерігатися постійні й, по суті, всім і кожному відомі, строго закономірні зміни, особливо різко виражені з півночі на південь, у природі країн полярних, помірних, екваторіальних та ін. А коли так, коли всі найважливіші ґрунтоутворювачі розташовуються на земній поверхні у вигляді поясів або зон, витягнутих більш-менш паралельно широтам, то неминуче, що й ґрунти – наші чорноземи, підзоли та ін. – повинні розташовуватися по земній поверхні зонально, у найсуворішій залежності від клімату, рослинності та ін. Дійсність виправдує це, можна сказати, більшою мірою, чим це можна було очікувати...» [3, с. 120].

Перша схема «ізогумусових смуг» чорнозему в Докучаєва могла показати тільки дуже грубе наближення до дійсності. Вона викликала в той час різку критику П.А. Костичева. Але пізніше, коли ми докладно вивчили чорноземи, що становлять на нашій території три чверті посівних площ, можна було бачити, що груба схема Докучаєва правильна й винятки з неї не порушують загальної картини зон [8, с. 338]. Крім теорії зональності ґрунтів, сприйнятої геоботаніками і географами, Докучаєв установив ряд загальних положень ґрунтознавства, які він назвав його «законами» [7].

Розвиток науки, нагромадження фактичних матеріалів змушує вже внести ряд доповнень і виправлень і в теорію зональності ґрунтів, і у встановлені ним закони співвідношень між ґрунтами, їхніми властивостями й іншими природними явищами. Деякі уточнення, як, наприклад, заміна біокліматичних зон розподілом на окремі місцеві області ґрунтів або «фацій», уточнення зональності залежно від обрисів суходолу й морів або від впливу морських течій, тільки підкреслюють фронтальну правильність і послідовність (закономірність) розподілу ґрунтів на земній поверхні. Ще Н.М. Сибірцев був переконаний, що ґрунтові зони тільки є загальною схемою. Імовірно, новітні

уявлення про клімат з погляду руху повітряного океану й кількості енергії, одержуваної Землею в променях сонця, також змусять нас внести істотні доповнення в теорію зональності ґрунтів [8, с. 339]. Однак, зовсім неправильно було б вважати, що Докучаєвське вчення про зони природи не мало тривалої «передісторії», що створене нашим геніальним ученим вчення не опиралося на велику кількість фактів, спостережень і думок, які передували цьому узагальненню [6, с. 15].

Таким чином, створення В.В. Докучаєвим стрункого вчення про зони природи, органічним елементом якого був «закон» ґрунтової зональності, стало найважливішим етапом у розвитку ряду наукових дисциплін, що вивчали природу та окремі її елементи. Цей етап полягав у проникливому узагальненні величезної кількості різноманітних географічних фактів, у нищівному спростуванні багатьох помилкових уявлень і створенні прогресивної теоретичної бази для подальшого розвитку багатьох природничо-історичних наук.

Одним із найважливіших, виведених Докучаєвим, законів ґрунтознавства є закон зональності ґрунтів, що, незважаючи на спроби обмеження його, на нашу думку, зберіг і назавжди збереже своє значення. Крім зональності ґрунтів Докучаєв установив також зональність ґрунтоутворювальних порід, яку він назвав «зональністю в мінеральному царстві», поклавши цим початок геохімії гіпергенних процесів, пізніше блискуче розроблений А. Е. Ферсманом [7]. Цей закон зональності покладено в основу всіх ґрунтово-географічних і загальногеографічних концепцій Докучаєва як теоретичний базис розвитку науки географії ґрунтів, тому що від Докучаєва і дотепер географія ґрунтів завжди трактується на основі цього закону. Запропоновану Докучаєвим теоретичну основу для розвитку географії ґрунтів Вернадський назвав однією з основних заслуг Докучаєва.

Величезна й, разом з тим, внутрішньо закономірна розмаїтість природних умов на території окремих країн, материків і всієї земної суші стала відомою насамперед народу – корінним жителям різних країн. У російському епосі – у билинах і піснях – наприклад, ми можемо знайти чудові зразки поетичних

характеристик наших головних природних ландшафтів. Перші ж великі географічні наукові експедиції, організовані в Росії Академією наук наприкінці XVIII ст., а в інших країнах – раніше чи пізніше, зібрали великий матеріал щодо природних умов різних частин світу. Таким чином, ще задовго до Докучаєва, стали відомі численні факти корінної відмінності природи окремих частин Росії й інших країн [1].

Такі факти й спостереження, поряд з різноманітними спробами їхнього тлумачення, становлять основний зміст дуже великої за своїм обсягом й кількістю друкованих праць географічної літератури XVIII і XIX століть. І.П. Герасимов наводить приклад багатотомного твору академіка Палласа, що здійснив у 1768–1773 рр. подорож Росією й опублікував свої спостереження. В них можна знайти низку досить яскравих ландшафтних характеристик, але вони тонуть у потоці сирого, фактичного матеріалу, позбавленого узагальнюючої ідеї.

У світовій літературі подібними переконливими документами є роботи багатьох знаменитих географів, що подорожували Азією, Африкою й іншим континентам. Серед них можна виділити відомі праці Гумбольдта й Ріхтгофена, які у своїх географічних описах майже безпосередньо підійшли до узагальнюючої концепції про світові зони природи. Однак ніхто з них не зміг повністю опанувати зональним світовідчуттям і настільки глибоко та яскраво сформулювати це вчення, як В.В. Докучаєв [1].

«Вивчаючи географію ґрунтів... – писав К.Д. Глінка – ...російський ґрунтознавець завжди ясно уявляв собі, як тісно спаяні явища ґрунтової географії з явищами ботанічної географії й навіть із явищами зоогеографії, і вгадував той величний синтез природознавства, що останнім часом починає вилитися у вчення про географічні ландшафти» [2, с. 318].

Основоположником цього останнього вчення, розвиненого, за його власним твердженням, на «основі докучаєвського ґрунтознавства», як зазначає І.П. Герасимов, є Л.С. Берг. Протягом багатьох років цей видатний учений, використовуючи свої вражаючі, енциклопедичні знання й глибоку

поінформованість у всіх досягненнях ґрунтознавства та геоботаніки, працює над описом ландшафтно-географічних зон на території СРСР і земної суші. Він кладе їх в основу світової кліматографії, а також систематичного опису природи Радянського Союзу, виділяючи «області, витягнуті відповідно до кліматичних поясів приблизно в широтному напрямку й відрізняється тим, що на їхньому протязі загальний вигляд природи залишається більше й менш постійним» [1].

Таким чином, систематизація Л.С. Берга остаточно вводить у практичний побут географічної науки зональну концепцію В. В. Докучаєва в розробленому й розширеному вигляді й робить цю наукову систему надбанням широких мас нашої інтелігенції. В останні роки виникає, однак, ще один важливий науковий напрямок, що вносить істотно нові моменти в загальне вчення про зони природи. Маємо на увазі роботи академіка А.А. Григор'єва про фізичну сутність процесів, що формують зовнішні риси природи різних географічних поясів (зон) земної кулі. Цей напрямок був названий динамічним, він разом з тим є й генетичним, тому що після відкриття географічних явищ, їхнього опису й систематизації постає завдання вивчення процесів, що формують ці явища, тобто їхнє наукове пояснення. В основу цього пояснення кладеться ідея про єдиний фізико-географічний процес, що складається з ряду компонентів, природний процес, що здійснює взаємодії, а також взаємозв'язок всіх складових природного середовища й тим самим таким, що визначає, по-перше, особливості фізико-географічного середовища окремих територіальних одиниць..., по-друге, характер їх внутрішнього розвитку і, по-третє, особливості зовнішнього вигляду земної поверхні, оскільки вона не змінена діяльністю людського суспільства [1].

Список використаної літератури

1. Герасимов И. П. Учение В. В. Докучаева и современность / И. П. Герасимов. – М. : Мысль, 1986. – 124 с.
2. Глинка К. Д. Почвоведение / К. Д. Глинка. – М. : Сельхозгиз, 1927. – 527 с.
3. Докучаев В. В. Лекции о почвоведении / В. В. Докучаев. – М. : Сельхозгиз, 1949. – Т. 3. – 349 с.
4. Докучаев В. В. Труды экспедиции, снаряженной Лесным департаментом под руководством проф. Докучаева. Введение. Отчет Министерству / В. В. Докучаев. – СПб.: Изд. М-ва земледелия и гос. имуществ, 1894. – 44 с.
5. Докучаев В. В. Место и роль современного почвоведения в науке и жизни / В. В. Докучаев. – Варшава : Губерн. типогр., 1898. – 11 с.
6. Докучаев В. В. К учению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны / В. В. Докучаев. – СПб., 1899. – 28 с.
7. Злобенко Д. Носій наукової думки світового значення про ґрунтоутворення (До 160-річчя з дня народження В. В. Докучаева) / Д. Злобенко // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 35–40.
8. Прасолов Л. И. В. В. Докучаев – его жизнь и деятельность / Л. И. Прасолов // Почвоведение. – 1946. – № 6. – С. 333–340.